

Володимир БОРЩЕВИЧ

ПРАВОСЛАВНЕ ДУХОВЕНСТВО ВОЛИНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД: ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ, ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Міжвоєнний період став важливим етапом еволюції волинського православного духовенства, коли соціальна група намагалася зберегти корпоративні ознаки, а нові суспільно-політичні обставини вплинули на джерела поповнення, освітній рівень, чисельність та національну ідентифікацію її представників.

На момент падіння імперії Романових вище духовенство Православної церкви в Україні було представлено винятково росіянами¹. На Волині, крім правлячого архієрея, було ще три вікарних єпископи – у Крем'янці, Володимирі-Волинському та Острозі². Усі вони також були росіянами за національністю.

Лютнева революція 1917 р. в Росії принесла демократичні зміни не лише в царині політичного життя, а й церковного. Навесні 1917 р. Священний Синод Російської церкви прийняв рішення про передачу у відання єпархіальної влади низки питань, що стосувалися справ позбавлення сану, утворення парафій, братств, майнових прав, розв'язання шлюбу, адміністративні покарання духовенству, створення церковних пресових органів, місійної роботи³. Усунення надмірної централізації церковного життя, посилення відповідальності місцевого духовенства відкривало новий етап діяльності представників духовної верстви.

У середині травня 1917 р. Священний Синод пішов далі у лібералізації внутрішнього церковного життя. У зв'язку зі встановленням нового ладу державного і громадського життя, наголошувалося в указі Синоду, потрібно скоротити стягнення осіб духовного стану, серед них і за політичні погляди⁴.

Розвал імперії, національно-церковні процеси в Україні поставили до духовенства нові вимоги. Так, за дорученням Холмського губернiального виконавчого комітету А.Павлюк звертався 1 травня 1918 р. до Холмської духовної консисторії з проханням повідомити підвладному духовенству, котре перебуває в евакуації і прагне повернутись, що ті з них, хто володіють українською мовою і письмом і бажать далі служити на Холмщині, можуть негайно виїжджати, перед тим зв'язавшись із Холмською духовною колегією⁵. Справу повернення духовенства, а також захист представників духовної верстви, їх економічних інтересів перебрало на себе Міністерство ісповідань уряду Української Держави Павла Скоропадського. 3 червня 1918 р. під час наради представників українських консисторій і рад ухвалили поінформувати міністерство про обсяги матеріальних потреб духовенства, його фізичну безпеку, масштаби реєвакаційних заходів⁶.

У Волинській єпархії процес національної самоідентифікації у середовищі духовної верстви відбувався повільніше порівняно з іншими територіями. У серпні

1918 р. на Третньому єпархіальному з'їзді духовенства Волині присутні висловилися лише за активізацію церковної і культурно-просвітницької праці серед вірних, не прийнявши жодних рішень про відродження українського православ'я⁷.

Натомість повернення священників-біженців з Холмської єпархії отримало низку перешкод політичного й суто економічного характеру. Передовсім фактичний контроль у краї наприкінці 1918 р. належав полякам, котрі виступали проти відновлення Православної церквою довоєнного статусу. У грудні 1918 р. на Холмщині працювали лише 29 православних священників із понад трьохсот у 1913 р.⁸ Причинами такого стану називалися нещодавнє закінчення війни, повернення лише половини холмських селян-біженців, відсутність казенного утримання, що у довоєнний час було чи не головним стимулом служіння. У жовтні 1918 р. Холмська духовна колегія закликала священників, незважаючи на труднощі, присвятити себе справі збереження православ'я у краї. На цей заклик відгукнулись лише сорок осіб⁹. Протягом трьох років вигнання колишні холмські священники влаштували буття у різних куточках не лише Волинської єпархії, але в інших областях України, Росії, Білорусії і не наважувалися без державної підтримки повертатись на попереднє місце служби.

Восени 1919 р. у бюрократичних надрах міністерства внутрішніх справ Другої Речі Посполитої народився знаковий документ, який малював перспективу Православної церкви не лише на Холмщині, Волині, а й у всій Польщі. Як реакція на меморіал українців на основі звітів повітових старост, керівництва Кресової сторожі та польських громадських лідерів міністру внутрішніх справ пропонувалося звернути увагу на православних. Передовсім на те, що небажано допускати до служби священників русофілів, а також російських впливів, потрібно враховувати почуття православних, рівно ж не варто допускати розвиток української національної свідомості вірних, духовенства, натомість автокефалія Варшавської митрополії – справа нагальна¹⁰.

Ще одним гравцем у православному житті Волині стали колишні цивільні й військові діячі Української Народної Республіки, котрі після інтернування намагалися віднайти життєвий простір. Більшість з них осіли на Волині. Частина прийняла ієрейський сан і присвятила себе праці на духовному відтинку. До таких належав і працівник Уряду УНР Петро Ведибіда-Руденко.

Помітною виявилась і роль унерівців у підготовці Почаївського з'їзду 1921 р., який намітив національно-освідомлюючий поступ у середовищі волинського духовенства¹¹. Так, з початком нового навчального року у Волинській духовній семінарії почав викладати професор Василь Біднов¹². Саме він доклав значних зусиль в організації з'їзду, а згодом редагував єпархіальний часопис українською мовою "Православна Волинь".

Підтвердженням факту комплектування волинського духовенства вихідцями з великої України стала висвята в ієреї 21 листопада 1921 р. колишнього старшини Армії УНР Якова Костецького. Сам він походив з Полтавщини з священничої родини, закінчив духовну семінарію і здобув теологічну та юридичну освіту у Московському університеті¹³. Під час війни перебував у війську і в добу національно-визвольних змагань приєднався до української армії. Після інтернування обрав працю священника на Волині, відправляв українською мовою. Таке ж рішення прийняв іще один колишній урядовець УНР Чубук-Подільський¹⁴.

Ще одна обставина могла вплинути на формування волинського духовенства на початку 20-х рр. – прохання українців Америки направити священників для духовної праці серед емігрантів. З цього приводу були неодноразові звернення о. Семена Савчука до професора Івана Огієнка. Останній мав підшукати відповідних кандидатів, серед яких – о. Петро Табінський, о. Михайло Попель, Михайло Тележинський та інші¹⁵. Однак через матеріальні труднощі реалізувати задум не вдалося.

У січні 1922 р. (опубліковані 16 лютого) польська виконавча влада прийняла Тимчасові правила про стосунки уряду й Православної церкви¹⁶. Після тривалого стану невизначеності православне духовенство Волині отримало чіткі межі, у яких мало розвиватися. За правилами, держава ставила вимоги до духовенства як до виконавця певних суспільно-важливих функцій, вимоги освітнього і дисциплінарно-функціонального характеру, а в усіх інших випадках представники духовної верстви розглядалися нею як звичайні громадяни.

На початку 20-х рр. не лише національно-свідомий елемент з Наддніпрянської України став “новою” кров’ю для волинського духовенства, а й російський. Так, у серпні 1921 р. підпоручик інженерних військ Михайло Яковлев просив секретаря Крем’янецького єпархіального управління о. Олександра Громадського сприяння у прийнятті сану¹⁷. Друга спроба виявилася вдалою і після одруження із донькою священника Софією Іпатович 6 січня 1923 р. Яковлева рукоположено в ієреї¹⁸. Син статського радника, випускник юридичного факультету Юріївського Ревельського університету зробив стрімку духовну кар’єру – невдовзі після рукоположення він був затверджений четвертим членом Волинської духовної консисторії¹⁹.

Подібним було входження у волинську духовну верству іншого військового – Миколи Волкославського. Уродженець Олонецької губернії, після звільнення з полону знайшов притулок у сім’ї отця Михайла Тучемського, настоятеля собору у Крем’янці, члена Волинської духовної консисторії. Одруження із донькою священника відкрило Волкославському шлях до висвяти²⁰. У 1923 р. митрополит Діонісій (Валединський) рукоположив кандидата в ієреї.

Водночас отримав призначення на Волинь колишній керівник одного з відділів інтендантської управи Головної управи постачання Військового міністерства уряду УНР о. Василь Варварів²¹. Працюючи у Битені Ковельського, опісля у Жидичині Луцького повітів Волинського воєводства, священник відправляв українською мовою, за що був усунутий за межі краю польською владою.

Дієвим засобом впливу на склад і настрої волинського духовенства польська влада залишала надання громадянства, без якого виконання священниками обов’язків виявлялося проблемним або неможливим. Тому у червні 1923 р. міністр внутрішніх справ звернувся до волинського воєводи з проханням подати інформацію про лояльність місцевого духовенства до польської держави і ставлення до автокефалії Варшавської митрополії²². Передбачалося, що отримання обивательства має стати заохоченням за корисну для держави працю.

Поповнення духовної верстви представниками антагоністичних національних груп не могли тривати безконфліктно. Один із них трапився навесні 1924 р. У Луцькому окружному суді 12 березня розглядалася справа священника Василя Проказюка, настоятеля у с. Городник Ярославичької гміни Дубенського повіту.

Спархiальна влада звинуватила священника у службi без її дозволу, також виявилось, що отець негативно відгукувався про духовенство Варшавської митрополiї, закликав парафiян до творення Української держави²³. Після винесення вироку о. Проказюк подав апеляцію, яку розглянув Люблінський трибунал. 24 червня 1924 р. суд розглянув справу українського священника і залишив присуд у силі²⁴. Оскільки два місяці в'язниці за богохульство він уже відбув протягом одинадцятимісячного терміну розгляду справи, обвинуваченого звільнили. Головною провинною отця Проказюка стала його приналежність до Церкви митрополита Василя Липківського.

Для врівноваження домінування українських сил у "постачанні" кандидатів для волинського духовенства росіяни намагалися не випустити з рук вищих церковно-адміністративних посад. Шостого квітня 1924 р. у Варшаві висвячено на Крем'янецьку кафедру архімандрита Симона (Івановського), відомого українофоба²⁵. Це, безперечно, вплинуло на специфіку формування національного обличчя духовної верстви, але не змогло зупинити поступу національної ідентифікації. У липні 1924 р. поляки розформували табори для інтернованих і всі військові священники на чолі із протопресвітером Павлом Пашевським отримали парафії на Волині й Поліссі. Виняток становив лише о. Петро Білон, який визнавав юрисдикцію Церкви митрополита Василя Липківського і змушений був виїхати до Америки²⁶. Наприкінці серпня 1924 р. два колишні військові священники Армії УНР о. Павло П'ятаченко та о. Лазар Воронюк були призначені душпастирями відповідно у с. Хотинь та с. Холопи Рівненського повіту²⁷. Відомо також про службу у Волинській єпархії на той час священника Івана Губи, у недавньому минулому старшину Армії УНР.

У 20-х рр. минулого століття, окрім зовнішніх джерел формування волинського духовенства, верству поповнювали місцеві кадри. У Крем'янці налагодила працю Волинська духовна семінарія, також поодинокі кандидати в ієрейський сан студіювали у Віленській семінарії. Так, у вересні 1924 р. прийняли висвяту о. Григорій Метюк (закінчив богословські класи у Віленській семінарії) та о. Павло Швайка (закінчив богословські класи Катеринославської семінарії)²⁸. Обидва священники через півтора десятка років приймуть на себе удар польської антиправославної кампанії на Холмщині і Підляшші.

Важливим кроком для волинського духовенства у 20-х рр. стало відновлення чернечих братій. Монастирі Волинської єпархії стали донорами для сусідньої Варшавсько-Холмської дієцезії. З низки довоєнних обителей польська влада дозволила відновити на Холмщині діяльність лише Яблочинського монастиря. В адміністративному плані він був підпорядкований благочинному монастирів Волині, котрий резидував у Почаївській лаврі. У жовтні 1924 р. настоятелем обителі став керівник до того Милецького монастиря Волинської єпархії ієромонах Герман²⁹. Після смерті останнього яблочинських ченців очолив ієромонах Патрокл (Мазуренко). На початку січня 1925 р. братія складалась із чотирьох монахів і одного послушника. Щоб уникнути ревіндикації монастиря, частину приміщень у ньому віддали під дитячий притулок.

Загалом, у 1925 р. сталася низка подій, що негативно позначилися на становищі волинського духовенства, це передовсім відбилося на стані контролю держави за його розвитком. Єпископ Симон (Івановський) через це був змушений залишити Крем'янецьку кафедру нібито через погіршення стану здоров'я³⁰.

Проблемою протягом року залишалося скорочення чисельності штатних парафій, що безпосередньо заторкало духовну верству.

Наступним кроком стало посилення контролю державної влади за відбором кандидатів у священники і їх підготовкою. З цією метою восени 1926 р. задумувалася реорганізація Волинської духовної семінарії з “відомчого” у навчальний заклад із правами державних гімназій³¹. Це не лише тягнуло за собою зміну навчальних програм, право міністерства освіти затверджувати адміністративний і педагогічний склад закладу, а й давало урядове фінансування. Митрополит Діонісій (Валединський) дав вказівку ректорові семінарії Антонію (Марценку) не допускати змішану комісію. Конфлікт тривав кілька місяців, доки компромісною постановою на посаді ректора семінарії не став колишній приват-доцент Українського державного університету в Кам’янець-Подільському о. Петро Табінський³². Зміна статусу семінарії виявилася шансом і для українців впливати на формування духовної верстви, хоча поляки вважали їх ситуативними союзниками.

Викладач духовної семінарії у Крем’янці о. Филімон Кульчинський вважав, що після набуття закладом статусу державного виховано третю генерацію волинського духовенства, яка стала ядром Церкви на Волині у 1937–1943 рр.³³

Як найчисельніша єпархія Православної автокефальної церкви в Польщі Волинсько-Крем’янецька дієцезія із власною духовною семінарією невдовзі перетворилася на донора духовних кадрів для сусідніх церковних областей. Звичними для 20–30-х рр. стали трансфери священників між Волинською і Варшавсько-Холмською єпархією. Наприклад, восени 1928 р. священник Дмитро Зак, настоятель у Бабичах Білгорайського повіту, був призначений у Волинську єпархію, натомість о. Яків Кіндзерявий-Пастухів з Волині став ректором штатної філії у Чулчицях Холмського повіту³⁴. Білгорайський повітовий староста 10 лютого 1930 р. інформував воєводу у Любліні, що старші священники о. Юліан Туркевич, о. Володимир Туркевич та о. Дмитро Павелко проповідують російською, оскільки не знають русинської (тобто української). Натомість молоді священники (нововисвячені) о. Микола Закидальський та о. Євфимій Преварський промовляють до вірних українською³⁵.

Про напруження відносин у середовищі волинського духовенства між російською та українською групами свідчив випадок із о. Петром Табінським. Активний прихильник деросіянізації Православної церкви, священник за згодою польської влади з 1927 р. очолював Волинську духовну семінарію. За виразний український курс його звільнили з посади у 1930 р. Невбачаючи перспективи праці, священник у листопаді 1931 р. приєднується до Церкви митрополита Андрея Шептицького³⁶. Справу переходу в унію вигідно використали російські сили для антиукраїнської агітації.

Тим часом зусилля українських угодівців Волині щодо надання національних рис духовній верстві дали результати. Десятого квітня 1932 р. на єпископа Луцького висвячено архімандрита Полікарпа (Сікорського), колишнього урядовця УНР³⁷. Подія мала значне пропагандивне й психологічне значення й ознаменувала новий етап розвитку волинського духовенства.

Не менш ефективно впливали на еволюцію духовенства Волині загальноцерковні чинники. Протягом кількох років після проголошення президентом Польщі у 1930 р. декрету, яким обіцяно православним скликання Помісного собору, трива-

ла підготовча праця у передсборних комісіях. Вони виробили проекти рішень з найважливіших ділянок життя Церкви і духовенства. Одне з них торкалося братських судів духовенства як засобу зміцнення авторитету пастирів та демократизації єпархіального життя³⁸. У випадку запровадження судів священництво отримало б ще один важіль для очищення рядів від випадкового елементу.

Висвята єпископа Полікарпа (Сікорського) вирішально не змінила співвідношення сил між українською та російською групами у середовищі волинського духовенства. Тому гурток уенерівців намірився остаточно перебрати контроль у Волинській єпархії. За згодою польської влади українські послы і сенатори з Безпартійного блоку співпраці з урядом маршала Юзефа Пілсудського організували показову антиросійську маніфестацію у Почаєві у вересні 1933 р.³⁹ Це дало формальну підставу волинському воєводі клопотати перед міністром ісповідань і освіти про призначення єпископа українця правлячим архієреєм. Навесні 1934 р. таким став архієпископ Олексій (Громадський), що своєю чергою потягнуло кадрові зміни у Волинській духовній консисторії і на становищах повітових протоієреїв.

Стосовно ж контролю за підготовкою кандидатів в ієреї польська влада пішла далі і прийняла рішення про поступове закриття Волинської духовної семінарії. Одинадцятого березня 1935 р. міністр ісповідань і освіти Польщі підписав постанову про головні засади реформування духовної середньої освіти. Згідно з документом духовна семінарія у Крем'янци мала бути ліквідована, натомість відкритий у 1938–1939 навчальному році трирічний Державний православний богословський лицей у Варшаві. Українські кола критикували таке рішення влади, справедливо вважаючи, що це закриває волинякам доступ до священничого служіння⁴⁰.

Нова генерація духовенства, котра закінчила православний богословський відділ при Варшавському університеті, особливо вихованці державного інтернату для студентів-теологів, отримали від держави підтримку у вигляді першості при призначенні на парафії. З цього приводу Януш Воліньські, керівник сектору міністерства віросповідань і освіти, надіслав офіційне розпорядження воєводам про перевагу у працевлаштуванні⁴¹. Це стало ще одним важелем впливу режиму на формування волинського духовенства у напрямі плекання пропольських настроїв. Наприкінці вересня 1935 р. митрополит Діонісій відвідав інтернат, де рахувалося 52 вихованці, розподілені на навчання у восьми варшавських гімназіях. Повчаючи молодь, митрополит звернув особливу увагу на вивчення ними польської мови⁴².

Призначення архієпископа Олексія (Громадського) на Волинь відкрило нову сторінку буття місцевого духовенства. Також для створення опертя владика ініціював переведення у Волинську єпархію багатьох священників з Холмщини. Серед таких були о. Орест Мільков, о. Стефан Грушко, архімандрит Венедикт (Томашевський)⁴³ та інші. Усі вони вважалися поміркованими українцями і відповідали задуму польської влади стосовно змін у Волинській єпархії. Окрім цього, на Волинь повернулись ті молоді священники, хто після висвяти не зміг влаштуватися на Батьківщині і був змушений трудитись у Гродненській єпархії.

Не лише національна та громадсько-політична ідентифікація стали ознаками еволюції волинського духовенства у міжвоєнний період. Через погіршення матеріального забезпечення виникла реальна загроза втрати станом ознак. До цього призвела податкова політика польської держави. З початку 1937 р. церковні землі,

що були основним джерелом забезпечення кліру, обкладено державним земельним податком. З цього приводу секретар духовної консисторії Іван Власовський писав, що фінансовий тягар не лише погіршив матеріальний стан духовенства, а й позначається на його освітньому і культурному рівні, здатності пропонувати суспільству ціннісні орієнтири, виконувати важливу роль реципієнта для інших суспільних груп⁴⁴.

Отже, в умовах польської державності волинській православній духовній верстві вдається зберегти лише частину видових визначальних рис, як от – окреме пенсійне забезпечення, спеціалізовані навчальні заклади, матеріальне забезпечення, звільнення від військової повинності, окремих податків. Характерною рисою стало поповнення духовної верстви колишніми військовими, високими цивільними урядовцями з числа емігрантів. Також протягом міжвоєнного періоду волинське духовенство еволюціонувало у напрямі національної самоідентифікації, що породило конфлікт із російською церковною верхівкою. У цей період зростає інтелектуальний рівень священників.

-
- ¹ Теодорович Н. Стан православної синодальної церкви в Україні в 1917 році // Український збірник. – Мюнхен, 1959. – Книга 15. – С. 105.
 - ² Біднов В. Церковна справа на Україні. – Тарнів, 1921. – С. 5.
 - ³ Вестник Временного правительства. Определение Священному Синоду, № 2579, 29 апреля 1917 г. // Центральный державный историчний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 693. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 94.
 - ⁴ Указ Священного Синода, 12 мая 1917 г. // ЦДІАУЛ. – Ф. 693. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 91.
 - ⁵ Лист А. Павлюка Холмської духовній консисторії, 1 травня 1918 р. // ЦДІАУЛ. – Ф. 693. – Оп. 1. – Спр. 550. – Арк. 3–4.
 - ⁶ Обіжник 7 відділу Православної церкви департаменту релігій Міністерства ісповідань Української Держави, № 663, 12 червня 1918 р. // ЦДІАУЛ. – Ф. 693. – Оп. 1. – Спр. 540. – Арк. 2.
 - ⁷ Л. К. За права рідної мови в Церкві // Церква нарід. – 1935. – Ч. 2. – 1 квітня. – С. 47.
 - ⁸ Ведомости о церквях и духовенстве Холмской епархии, 1913 г. // ЦДІАУЛ. – Ф. 693. – Оп. 1. – Спр. 202. – Арк. 18–19.
 - ⁹ Докладна записка Холмської духовної колегії єпископу Крем'янецькому, керуючому Холмською єпархією Діонісієві (Валединському), 31 грудня 1918 р. // ЦДІАУЛ. – Ф. 693. – Оп. 1. – Спр. 543. – Арк. 4–6.
 - ¹⁰ Memorjal w sprawie sytuacji ukraińskiej ludności na Chełmszczyźnie, № AO 10.121/1, 30 wrzesnia 1919 г. // Archiwum panstwowe w Lublinie (далі АРЛ). – UWL-WSP. – Sygn. 417.
 - ¹¹ Постанови Волинського єпархіального зібрання духовенства і мирян 3–10 жовтня 1921 р. Почаївській лаврі. – Крем'янець, 1922.
 - ¹² Життєпис професора Василя Біднова, 26 травня 1922 р. // Державний архів Волинської області (далі - ДАВО). – Ф. 522. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 30.
 - ¹³ Отець протопресвітер Яків Костецький // Українське православне слово. – 1978. – № 9. – Вересень. – С. 28.
 - ¹⁴ Лист професора Івана Огієнка А. Лукашевичу, 2 березня 1922 р. // Пам'ятки. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Лларіона): 1907–1968. – Київ, 2001. – С. 180.
 - ¹⁵ Лист професора Івана Огієнка священнику Петру Табінському, 28 листопада 1921 р. // Пам'ятки. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Лларіона): 1907–1968. – Київ, 2001. – Т. 2. – С. 146–147.
 - ¹⁶ Tymczasowe przepisy o stosunku Rządu do Kościoła Prawosławnego w Polsce // Правове положення святої Автокефальної православної церкви в Польше. Доклад Первому Поместному собору Православної церкви в Польше. – Варшава, 1931. – С. 38–40.

- 17 Письмо Михаила Яковлева протоиерею Александру Громадскому, 12 августа 1921 г. // Архів Луцько-Волинського єпархіального управління. – Спр. 759.
- 18 Допит ставленику Михайлу Яковлеву перед висвятою його у священника, 30 грудня 1922 р. // Там само.
- 19 Указ Священного Синода Православної митрополії в Польщі, № 39, 14 лютого 1923 р. // Там само.
- 20 Воспоминания священника Николая Петровича Волкославского, октябрь-ноябрь 1974 г. // Архів автора, машинопис. – С. 15.
- 21 Книга реєстрації вхідної і вихідної документації // ДАВО. – Ф. 410. – Оп. 1. – Спр.8. – Арк. 1–16.
- 22 Pismo ministra spraw wewnetrznych do wojewody w Lucku, № Pr. 1263/pf., 30 czerwca 1923 г. // ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 98. – Арк. 1.
- 23 У Луцькому суді // Дзвін. – 1924. – Ч. 49. – 29 березня.
- 24 Церковная жизнь в Польской Республике и заграницей // Воскресное чтение. – 1924. – № 24. – 20 июня. – С. 378.
- 25 Слово, сказанное Высокопреосвященным Дионисием, митрополитом Варшавским и Волинским и всея Польши, при вручении жезла новохиротонисанному преосвященному Симону, епископу Кременецкому, vicарию Волинской епархии, 6 апреля 1924 года в Варшавской митрополичьей церкви // Воскресное чтение. – 1924. – № 17. – 12(25) мая. – С. 260.
- 26 *Білон Петро, прот.* Спогади. – Пітсбург, 1952. – Частина перша. – 164 с. – С. 128.
- 27 Распоряжения епархиальных начальств по Волинской епархии // Вестник Православной митрополії в Польщі. – 1924. – № 29–30. – 2 ноября. – С. 4.
- 28 Распоряжения епархиальных начальств по Варшавско-Холмской епархии // Вестник Православной митрополії в Польщі. – 1924. – № 31–32. – 9 ноября. – С. 2.
- 29 Письмо Варшавско-Холмской духовной консистории Люблинскому воеводе, № 1344, 3 октября 1924 г. // APL. – UWL–WSP. – Sygn. 674.
- 30 Церковное обозрение за 1925 год // Воскресное чтение. – 1926. – № 1. – 3 января. – С. 10.
- 31 Громада. – 1926. – Ч. 43(49). – 24 жовтня.
- 32 *Кульчинський Ф., протопр.* З життя Православної церкви на Волині під Польщею 1921–1939 рр. Спогади // Український православний календар на 1966 р. – Бавнд-Брук, 1965. – С. 124.
- 33 *Кульчинський Ф., свящ.* Дещо з життя волинського духовенства в першій чверті ХХ ст. (Спогади) // Український православний календар на 1965 р. – Бавнд-Брук, 1964. – С. 117.
- 34 Pismo Warszawsko-Chełmskiego prawosławnego konsystorza do wojewody Lubelskiego, № 3035. 12 września 1928 г. // APL. – UWL–WSP. – Sygn. 686.
- 35 Raport starosty powiatowego w Bilgoraju E. Barcza do pana wojewody w Lublinie, L: 7291/I/30, 10 lutego 1928 г. // APL. – UWL–WSP. – Sygn. 709.
- 36 *Табінський Петро, прот.* Отвертий лист до православних братів-українців // Новий час. – 1931. – Ч. 129(1035). – 20 листопада. – С. 3–4.
- 37 Напередодні реформи (Православна церква в Польщі в 1932 році) // Українська нива. – 1933. – Ч. 1–2. – 7 січня. – С. 4.
- 38 Работы 6-й (по делам духовенства) Комиссии Предсоборного собрания // Воскресное чтение. – 1933. – № 50–51–52. – 10–17–24 декабря. – С. 4.
- 39 *Сивіцький М.* Біля джерел почаївських подій // Український православний календар на 1985 р. – Бавнд-Брук, 1984. – С. 98.
- 40 *Волиняк.* Велика тривога Православної Волині // Церква і нарід. – 1935. – Ч. 5. – 1 травня. – С. 123.
- 41 Pismo kierownika referatu Ministerstwa wyznań religijnych i oświecenia publicznego d-ra. Janusza Wolińskiego do pana wojewody w Lucku, № V-3735/35, 19 września 1935 г. // ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 3066. – Арк. 1.
- 42 Посещение его блаженством, блаженнейшим митрополитом Дионисием Православного митрополитального интерната // Воскресное чтение. – 1935. – № 19. – 6 октября. – С. 240.
- 43 Автобіографія архімандрита Венедикта (Томашевського), 15 квітня 1951 р. // Державний архів Рівненської області. – Ф. Р-204. – Оп. 11. – Спр. 57. – Арк. 281–282.
- 44 *[Ван]. В[ласовський].* Павперизація духовенства // Церква і нарід. – 1938. – Ч. 5. – 1 березня. – С. 187–189.